

Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Dinsel Örgütlenmeler

OSMANLI BANKASI
ARŞİV VE ARAŞTIRMA
MERKEZİ

Garanti Bankası kuruluşudur

Prof. Dr. Fulya Atacan
5 Mart 2008

http://www.obarsiv.com/e_voyvoda_0708.html

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde yapılan konuşma metni, araştırmacıların kişisel kullanımları için web sayfamıza konulmaktadır. Bu konuşma metinleri, ticari amaçlarla çoğaltılıp dağıtılamaz veya Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin izni olmaksızın başka kurumlara ait web sitelerinde veya veritabanlarında yer alamaz.

Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Dinsel Örgütlenmeler Fulya Atacan

Bu konuşmada, dinsel (İslami) bir örgütlenme olan tarikat çerçevesinde toplumsal değişme ve bu süreci nasıl anlamamız gerektiği üzerinde duracağım. Yaptığım araştırma hakkında biraz bilgi verdikten sonra tarikatın anlamına ve diğer dinsel örgütlenmelerden farkına değineceğim. Daha sonra ise göç sürecinde tarikatın (benim araştırdığım grup ekseninde) kendini büyük kentlerde nasıl ürettiğini ve ulusal çapta önemli bir konuma nasıl geldiğini tartışacağım. Bir başka deyişle daha çok süreç üzerinde duracağım ve bu süreçteki ana dinamikleri tartışmaya çalışacağım.

Araştırmamı Doğu Anadolu’da küçük bir kasabada yaşayan Nakşibendi bir grup üzerine yaptım. Grubun bulunduğu bölge hem dinsel hem de etnik anlamda ilginç; çünkü çok etnili ve çok dinli bir yapıya sahip. Türkler ve Kürtlerin yanı sıra Sünni ve Alevi Müslümanların ve bugün sayıları çok az olmakla birlikte Ermeni ve Rumların yaşadığı bir bölge. Bu gayrimüslim nüfus gerçekten yok denecek kadar az. Daha önce doktora tezi olarak İstanbul’da bir tarikat üzerine araştırma yapmıştım. Bu grupla çalışırken kentteki ilişkilerden yola çıkarak tarikat mekanizmasının nasıl işlediğini anlamaya çalıştım: Araştırmaya “Düzey farklılaştığında kasaba ya da köyde tarikat kendini aynı mekanizmalarla mı üretiyor, aynı mekanizmalarla mı ayakta kalıyor?”, “Kent ile kır arasında bir farklılaşma var mı ve eğer varsa bu farklılaşmayı nasıl görmeli ve nasıl değerlendirmeliyim?” gibi sorularla başladım.

Temel olarak kullandığım araştırma tekniği “katılımcı gözlem” oldu. Bu grup içinde kalarak o süreci anlamaya çalıştım. Doğal olarak grup üyeleri ve araştırmacılar tarafından grup hakkında yazılan kitap ve makaleleri inceledim, bunları kimin ve nasıl yazdığıyla da ilgilendim; ama temelde saha araştırması yaptım, yani “katılımcı gözlem” tekniğini kullandım.

Genel bir kavram olan dinsel örgütlenmeler içindeki farklı formlardan biri, araştırmamızın konusu olan tarikat örgütlenmesidir. Tarikattan bahsettiğimizde temelde şeyh-mürit ekseninde yapılan bir ilişki biçimini kastediyoruz. İnanca göre her insanda potansiyel olarak Tanrı’yla bütünleşme imkânı vardır; ama bireysel olarak sizin bunu yapabilme gücünüz sınırlıdır. Bir yol göstericiye ihtiyaç vardır ve bu yol gösterici de mürşit/şeyhdir. Dolayısıyla siz öğrenci, takipçi, mürid olarak onunla var olan ilişkinizde Tanrı’ya ulaşmaya çalışırken size o yolu açan kişi de şeyh/mürşid oluyor. İslamın tasavvuf dediğimiz, 6. yüzyıldan itibaren var olan bu formu 13. yüzyıldan sonra kurumsallaştırıyor.

Araştırdığım grup Nakşibendiliğin Halidi kolundan geliyor. Bu kol Türkiye’de Cumhuriyet öncesinde de vardı, Cumhuriyet’ten sonrada farklı merkezlerde devam etti. 1925’te tarikatlar kapatıldığı zaman bu grubun şeyhi yeni atanmıştı ve bir başka şehirde oturuyordu; fakat Doğu Anadolu’da yerel düzeyde farklı köy ve kasabalarda takipçileri bulunuyordu. Burada ilginç olan nokta, 1925’te tarikatların kanunla yasaklanıp yasal anlamda meşruiyetlerinin ortadan kaldırılmasına karşın varlıklarının ortadan kalkmamasıdır. Süreç içinde yerel düzeyde kendini yeniden üretmekle kalmayan bu grup, ulusal düzeyde de önemli hale gelmiştir.

Bu Nakşibendi grup üyeleri hepimiz gibi bu ülkede yaşıyor, bu ülkedeki genel toplumsal değişmeden etkileniyor. 1950’lerin sonunda kente göç önemli bir yapısal dönüşümün işareti. Yapısal dönüşümden bahsederken, kendi kendine yeterli kapalı köy topluluklarının yeni teknoloji sayesinde pazar için yeni ürün üretimiyle birlikte kırsal yapının dönüşmeye başlamasına ve bu yapıda açığa çıkan emeğin kentlere göç etme sürecine referans veriyorum. Bu tarikatın üyeleri de aynı süreçten etkilendi. 1950’lerin sonunda küçük köy ve kasabalardan, özellikle Ankara, İstanbul ve Adana gibi büyük kentlere göç ettiler. Göç edenler şeyh değil, müritlerdi; göç etmelerindeki temel nedense yoksulluktu. Kırsalda geçinemeyen topraksız köylüler için kent diğer göç edenler gibi bir çıkış yolu oldu. İkinci bir göç nedeni ise, başlangıçta çok da önemli olmamakla birlikte 1960’lardan sonra biraz daha önemli hale gelen eğitimdi. Aileler çocuklarının eğitimi için büyük kentlere, yakındaki kentlere göç etmeye başladı. Fakat göçün birincil nedeni her zaman yoksulluk oldu. Bu süreçte şeyh, aktif

olarak göçü destekliyor ve kendi müritlerine, kısmetlerinin büyük kentlerde olduğunu, dolayısıyla büyük kentlere gitmeleri gerektiğini söylüyor. Özellikle büyük kentte başarılı olan müritler, bu sürecin şeyh tarafından desteklenmesini onun bir tür “ileriye görebilme” yeteneği olarak değerlendiriyor. Kentteki başarılarını, kendi bireysel çabalarından çok şeyhin başlangıçta kendilerine verdiği destekle açıklıyorlar.

Diğer tüm göçmenler gibi bu tarikata mensup üyeler de kente geldiklerinde pek çok problemle karşılaşılıyorlar. Bilindiği gibi kente göç edenlerin karşılaştığı iki temel problem var: Birincisi iş bulma, ikincisi ise barınma. Bu aşamada tarikat, büyük kentlerde kendini sadece dinsel bir örgütlenme olarak değil, aynı zamanda çok önemli bir sosyal güvenlik mekanizması olarak yeniden üretiyor. Aynı bölgeden aynı şeyhin müridi olarak büyük kente göç edenlerin kente geldiklerinde arayıp buldukları, yine kendi tarikat üyeleri ya da arkadaşları oluyor. Burada birinci etmen güven duygusu; çünkü aynı tarikata mensupsanız, aynı şeyhin müridiyseniz geldiğinizde o müridin size yardım edeceğini biliyorsunuz. Bu güven siz daha kente göç etmeden önce oluşuyor. İkincisi de dayanışma: Size hayatta kalabilmeniz, iyi bir Müslüman olabilmeniz için birbirinize yardım etmeniz gerektiği söylenmiş. Dayanışma, kentte ayakta kalabilmeniz için bir zorunluluk.

Kırdan göç edenler özellikle iki alanda yoğunlaşıyor: niteliksiz işçilik ya da küçük esnaf. Her iki grubun da kentin formel modern örgütlenmesi içinde yer bulabilmesi çok zordu. Onları hazırlayıcı mekanizmalar olmadığı gibi sosyal güvenlik mekanizmaları da çok sınırlıydı. Her şeyden önemlisi köyden gelenler bu mekanizmaları nasıl kullanacaklarına dair bir bilgiye sahip değillerdi, böyle bir donanımları yoktu. Bu noktada pek çok dayanışma ağı göç edenlerin kentte tutunma stratejisi haline geldi. Bildiğimiz en genel dayanışma ilişkileri olan akrabalık ve hemşehrilik dışında bir de tarikat vardı. Grup içindeki bu dayanışma süreç içinde hemşehrilikle eklemlendi. Aynı köy ya da kasabadan göç edenler kendilerini sadece aynı kasabadan gelmekle tanımlamıyor, örneğin Ahmet Efendi'nin müridi Nakşibendi olarak da tanımlıyorlardı. Hemşehrilikle dinsel ağın üst üste çakışması bu tarikat gruplarına, kente tanımlanan hemşehrilik ağı içinde güçlü bir alt grup olabilme imkânı sağladı. Tüm bu ilişkiler ağı göçmenlerin kentte tutunması için çok önemli toplumsal kaynaklardı. Kente göç edenlerin bir bölümü önce küçük esnaflıkla başladı, kimi başarılı oldu kimi ise başarısız. Ancak başarılı olanların bir bölümü sosyal tabakalaşma içinde yükselmeyi başardı. Bu yükselmede iki temel mekanizma rol oynadı: sermaye birikimi ve eğitim.

Küçük girişimcilikle başlayan -fırsatların değerlendirilmesi, kendi dinsel gruplarındaki ucuz emeğin kullanılması, mümkün olduğunda hemşehrilik ağlarının devreye sokulması gibi farklı stratejiler sonucunda- bir grup sermaye birikimi sağladı ve küçük girişimcilikten orta büyüklükteki girişimciye dönüştü. İkinci grup eğitim kanalıyla sosyal hiyerarşide yükselmeyi başardı. O dönemde ücretsiz eğitimin yarattığı fırsat eşitliğinden yararlandılar. Kırdan göç eden pek çok kişi için eğitim önemli bir mobilite kanalıydı. Bu tarikat üyesi gençler de üniversitelerde okudular, belirli ölçüde kamu bürokrasisinde ve özel sektörde çalışmaya başladılar. Sermaye birikimi ve eğitim, tarikat içindeki bir grup insan için yukarı doğru hareketliliğin en temel aracı oldu. Sosyal tabaka içinde yükselen bu grup köyde üyeler arasında görece olarak var olan homojen yapıyı dönüştürecek nitelikteydi. Bir başka deyişle kırsal alanda üyeler arasında keskin olmayan, sınırlı sınıfsal farklılaşma göç sürecinde artmaya başladı. Orta büyüklükte bir işletme sahibi, bir devlet dairesinde müstahdem olan ya da işportacılık yapan, fakat aynı mürşide bağlı tarikat üyesiyle artık bir araya gelmiyordu. Bir araya gelmeyi sağlayan en önemli olay, şeyhin müritlerini farklı kentlerde ziyaret etmesiydi. Şeyh geldiği zaman toplumsal konumları ne olursa olsun o toplantılarda herkes eşit hale geliyordu ve şeyhin müdahalesiyle işportacı ile iş sahibi bir arada olmak durumunda kalıyordu. Altan alta çok keskin olan bir şey vardı ki, grubun içindeki sınıf farklılaşması süreç içinde keskinleşti. Tarikat içinde bir tür kendi eliti oluşmaya başladı. Bu grup birkaç açıdan çok önemli. Bunlardan ilki, tarikat içinde eliti oluşturan bu grup kentteki toplumsal tabakalaşma içinde yükselmeye başladıkça kendi gibi yükselen ya da büyük kentlerde daha yerleşik olan muhafazakâr elitlerle ve farklı İslami gruplarla tanışmaya başladı. Bu elitin yeni, yerleşik çevrelerle ilişki kurması, büyük kentlerde pek kimsenin bilmediği bu grubun varlığından daha geniş kitlelerin haberdar olmasını sağladı. Bunu sağlayan, mümkün kılan da şeyhin kendisi değil, tarikatın eliti olarak tanımlayabileceğimiz gruptu. Bu ilişki bir taraftan tarikat elitini dönüştürdü, değiştirdi diğer taraftan da grubun kendini tanımlama biçimini değiştirdi; yani hem toplumsal konumu değişti, hem de kentte yeni gruplarla karşılaştığında kendi farklılığını yeni baştan tanımlamaya başladı. Bu etkileşim grubu nasıl anlatmak gerektiği, kendisini nasıl değerlendirmesi gerektiği, kendi şeyhinin diğerlerinden farkı gibi pek çok konuda yeni tanımlamaların yapılmasına yol açtı.

Tarikat eliti dediğimiz grubun bir bölümü eğitim kanalıyla yükselmişti ve devlet bürokrasisi içinde çalışıyordu. Bu grup bürokrasiyle bağlantısı açısından önemliydi. Kendilerinden farklı gruplarla tanıştıklarında da bu bürokrasi bağlantısı grubun meşrulaştırılması, önemli kılınması açısından belirleyici oldu.

Bu tarikatın siyasal partiyle bağlantısına gelindiğinde şüphe yok ki böyle bir grup siyasal partilerin hemen hepsi için potansiyel oy deposu olarak cezbediciydi. Yerel düzeyde farklı mekanizmalarla siyasal partilerle bağlantı kurulmasına rağmen bu grup hiçbir zaman herhangi bir partiyle çok fazla özdeşleşmiş değildi. Her ne kadar şeyh hâlâ küçük kasabada yaşıyor ve herhangi bir siyasal partiyle özdeşleşmeme konusunda çok hassas davranıyor olsa da bu kadar geniş mürit kitlesi içinde bazıları belirli siyasal partilerle kolaylıkla özdeşleşebildiler.

Bu süreçte grup açısından iki partinin önemine değinmek gerekir. İlki Cumhuriyetin başlangıcında CHP ile çok yakın bağlantıları var. İkinci olarak 1980'lerden sonra grubun neredeyse kendisini kolaylıkla özdeş görebileceği bir siyasal lider ve parti vardı: Turgut Özal ve ANAP. Özal bu grup açısından kendilerini özdeşleştirmede sorun yaşamadıkları belki de tek siyasal liderdi. Bu bağlantılar grubun kentlerdeki elitini oluşturan üyeleri tarafından ulusal düzeyde tanınmasını, meşru görülmesini haklı hale getirdi. Bu süreci gerçekleştiren dinamik, toplumsal yapıdaki dönüşümle yakından ilişkilidir. Böyle bir meşrulaştırma ve var oluş sürecini 1940'larda 1950'lerde yapabilme/görme imkânı yoktu; çünkü grup üyeleri ağırlıklı olarak kendi kendine yeterli köy topluluğunda ve oradaki yerel ilişkiler ağı içinde yaşıyordu. Oysa 1960'lardan itibaren 2000'lere gelindiğinde grubun üyelerinin büyük çoğunluğu artık büyük kentlerde yaşıyordu ve grubun içinde de ciddi bir farklılaşmalar vardı. Bu, başarılı olan grup üyelerinin hikâyesidir. Fakat hiçbir zaman yekpare bir gruptan bahsetmediğimizi akıldan tutmamız gerekir.

Kentte başarılı olanların yanında başarısız olanlar da vardı. Tarikat üyesi olmak kişiyi kentte otomatik olarak mutlak anlamda başarılı kılmıyor. Süreç içinde özellikle küçük esnaflar, eski orta sınıfa mensup olanlar, uygulanan genel politikalara paralel olarak önemli ölçüde alan kaybetti. Niteliksiz işlerde çalışanlar ekonomik kaynak anlamında ciddi erozyona uğradılar. Bu grup, yardımlaşma ağı olarak kentte tutunabilmek, yaşayabilmek için hâlâ tarikat ağına ihtiyaç duyuyor. Onların tarikat ağına duyduğu ihtiyaç tarikat elitinin o ağa yüklediği anlamdan çok farklı. İkinci grup ilk grup için ucuz emek deposu olma halini devam ettirdi. Şimdi baktığımızda bu büyük dönüşüm içinde bu grup, bugün genel olarak Türkiye'de üzerinde herkesin konuşabileceği, çok önemli bulunduğu, belki siyasal partilerin de bir şekilde yanına çekmek isteyeceği bir dinsel örgütlenme haline geldi. Fakat bu, yekpare, içinde çatışmalar olmayan, şeyhin her söylediğinin mutlak olarak uygulandığı bir yapı olduğu anlamına gelmiyor. Şeyh sembolik olarak da, fiilen de hâlâ çok önemli; bu yapıyı bir arada

tutan temel faktör şeyh. Ancak İstanbul'a göç etmiş, burada fabrika sahibi olmuş bir mürit için şeyh dinsel anlamda, tartışmasız olarak onun önderi/mürşidi; fakat ekonomik kararlarında ya da kentte kiminle ittifak yapacağına, hangi siyasi partiyle bir arada durmak gerektiği konusunda artık başka dinamikleri de kendi kararlarında göz önüne almak zorunda. Alt gelir grupları için durum tabii ki daha farklı.

1990'lara geldiğimizde bu güçlü konumda sarsılmaya yol açan iki olay oldu. Bunlardan biri hepimizin bildiği 28 Şubat 1997 askeri müdahalesi. 28 Şubat çok önemli ölçüde bu ilişkilere iki açıdan ket vurdu: Bunlardan biri 1930-40'larda değilse de 1970'lerden, özellikle 1980'den sonra dinsel liderlerin ve örgütlenmelerin siyasal meşruiyetinin tartışmasız hale gelmiş olmasıdır. Süleyman Demirel'in 1960'larda Nurcularla bağlantısı konusunda yazılar çıkıyordu; ama başlangıçta Demirel hiçbir zaman kamu önünde gazetelerde Nurcu liderlerle yan yana poz vermedi. Oysa 1980'lerden sonraya bakarsanız bütün siyasi liderler –Ecevit de buna dahildir– dinsel örgütlenmelerin liderleriyle televizyonda, toplantılarda, gazetelerde bir arada durmaktan en ufak bir rahatsızlık duymadılar. Siyasal alanda yaratılan bu tanınma İslami örgütlenmelerin siyasal meşruiyet kazanmalarını sağladı. 28 Şubat ise buna verilen bir tür karşı cevaptı. 28 Şubat'tan sonra hiç kimse çok saygın görünen dini liderlerin hiçbirisiyle bir arada televizyonda ya da gazetede görünmek istemedi. Dolayısıyla bu grupların siyasal meşruiyetlerine önemli bir ket vurulmuş oldu. 28 Şubat ekonomik anlamda da yeşil sermaye olarak tanımlanan belirli sermaye gruplarının hareket alanını ciddi biçimde sınırladı. Karşılaştıkları ikinci problem olan 2001 ekonomik krizi hem ekonomik anlamda ciddi bir kaynak kaybına, hem de siyasal anlamda bir kayba neden oldu.

AKP iktidara geldiği zaman pek çok grup daha önceki siyasi partilerin oynadığı rolü AKP'nin oynayabileceğinden değildi. AKP belki kendilerine yakın bir partiydi ve Recep Tayyip Erdoğan belirli bir dünya görüşünü sembolize ediyorduyduysa da onunla, ANAP'la kurulan ilişkinin benzerinin sağlanıp sağlanamayacağı belirsizdi. Ancak öyle görünüyor ki süreç içinde AKP kendi ilişkilerini bu grupla konsolide etti. Bu süreç ilginç bir biçimde Turgut Özal'ın konsolide etme biçimine son derece benziyor.

Kentte ilişkiler bu kadar hızlı değişirken, bunun kırını nasıl etkilediğine bakıldığında orada da iki yönde bir etkileşimin olduğu görülür. Bunlardan biri, kentin her zaman kırdaki yoksulluğa oranla daha fazla para biriktirilebilen yer olmasıdır; bu da köy veya küçük kasabaya sermaye anlamında gözle görülür bir ekonomik gelişme olarak yansdı.

Bu grubun çoğunluğu topraksız köylü ya da küçük toprak sahibi olduğu için tarım alanında çok başarılı değillerdi. Bu nedenle eğitime yatırım yapmanın daha yararlı olabileceği düşünüldü. Meslek okulundan imam hatip lisesine kadar dinsel nitelikli olan ya da olmayan pek çok okul yaptırıldı. Şeyhin evi baştan sona değişti, etraftaki camiler ve yollar yenilendi, başka bir deyişle kentteki müritlerin zenginliği bu küçük kasabaya bire bir yansdı. İlişkiler de dönüştü; kentten gelenler artık köyde var olan ilişkilerini bir tür nostalji olarak görmeye başladılar. Köyde güzel dostluklar ve insanlar varken büyük kentte böyle değildi; fakat bununla birlikte geleceklerinin köyde değil kentte olduğunu biliyorlardı. Dolayısıyla çocuklarının köye dönmesini istemediler. Kendilerini artık kent değerleri üzerinden eğitmeye ya da şekillendirmeye başladılar. Bunun sembolik düzeyde ilginç bir tartışmasını süreç içinde başörtüsü meselesinde yaşadılar.

1990'larda bu gruba çalışmaya başladığımda köyde bildiğimiz geleneksel yemeni takılıyordu. Bazı kadınlar ise geleneksel olarak büyük siyah örtüyü üstüne alıyordu. Ama bu grup siyah örtüye kesinlikle karşıydı; çünkü onu çok yoksul köylülerin kullandığını düşünüyordu ve kendileri o gruba göre daha iyi durumda oldukları için siyah örtüyü fazla geleneksel buluyorlardı. 1990'larda Refah Partisi döneminde türban tartışmaları vardı. Büyük kentte değil de özellikle küçük kasaba, köy ve kentlerde yaşayanlar türbana müthiş karşıydılar. Türban "ferasetsiz" Refah Partisi'nin sembolüydü, türban takılmazdı, hele siyah çarşaf radikallerin giyindiği bir giysi olduğundan bunu giyenler de kabul görmezdi. Aynı grubun kentteki üyelerine baktığınız zaman -bugünkü moda deyimle- çene altı denen başörtüsünün kente gelindiğinde köylülüğün simgesi olduğunu görürüz. İlk nesil için çok sorun değildi, ama kentte doğan ve yetişen kız çocukları "Başımızı bağlayalım, ama köylüler gibi çene altından bağlamayız" diyorlardı. Gençlerin bir bölümü son derece gevşek bir şekilde, neredeyse Benazir Butto modeli diyebileceğimiz bir örtüyle, bir bölümü de bugün türban dediğimiz biçimde başlarını bağlamaya başladı. Türban kırdaki yaşayanlar için "ferasetsiz siyasetçilerin sembolü", kentte olanlar için de kentliliğin göstergesiydi.

2000'lere geldiğimizde grubun büyük çoğunluğunun kırdaki değil kentte yaşadığı görülüyor. Kırdaki yaşayanların kentte olanlarla hem akrabalık ilişkileri var, hem aynı tarikata mensuplar, birbirleriyle ilişki içindeler; dolayısıyla köyden büyük kente, büyük kentten köye bir gidiş geliş söz konusu. Her tarikat üyesi, ekonomik bir zorluğu yoksa veya şeyh gelmezse mutlaka gidip şeyhi ziyaret ediyor. O süreçte baktığınızda bu küçük kasabada genç kızların türban

dediğimiz örtüyü takmaya başladığını görürüz. Onlara bu taktıklarının ne olduğu sorulduğunda cevapları asla şimdiki adıyla türban değil başörtüsüydü. Yaşlı anneler çene altı formülüyle bağlıyor; fakat gençler için başörtüsü, bizim türban dediğimiz örtü. Türban kentliliğin, gelişmişliğin simgesi olarak kentten köye gitti. Bundan dolayı başörtüsü ya da türbanın sadece bir tek şeyin simgesi mi, yoksa bir partinin simgesi mi olduğu konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün değil, anlamlı da değil. Kısacası farklı bağlamlarda türban farklı anlamlar kazandı. O nedenle yekpare, tek bir cevabı, tek bir rengi olmayan bir olguyla karşı karşıyayız ve bu olguyu anlarken farklı bağlamları, süreci dikkate almıyorsak olgunun karmaşıklığını da göz ardı ediyoruz demektir. Kentte hem ekonomik anlamda hem de değerler sisteminde sembolik düzeyde gerçekleşen bu dönüşüm kırını da etkiledi.

Bu çalışmada, dini grupların belirli bir tarihsel ve mekânsal bağlamda ortaya çıktığını ve bunun değişmez, mutlak bir çıkış olmadığını göstermeye çalıştık. Süreç içinde toplumdaki temel değişime paralel olarak bu gruplar da değişerek dönüşüyor ve bu durum başka grupları da etkiliyor. Bu kadar karmaşık bir süreç içinde tek bir gruptan ya da grup içinde yekpare bir yapıdan bahsedemiyoruz; tam tersine farklı dinsel gruplardan ve bu gruplarında kendi içinde de farklılaştığı bir yapıdan söz ediyoruz. Bu nedenle dinsel grupların sadece ve sadece A ya da B'yi talep ettiğini, A ya da B gruplarını temsil ettiğini söylemek çok güç. Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, 1950'lerdeki dönüşümden sonra kente göç edenlerin kentte tutunma stratejilerinde kliantalist ilişki ağlarını kullandıklarıdır. Tarikatlar bu kliantalist ilişkilerin yeniden üretildiği yerlerdi. Hem hemşehrlik, hem tarikat, hem de bir dönem siyasi partiler bazında üretilen bu kliantalist ilişkiler özellikle devletin kaynakların bölüşümünde belirleyici bir faktör olduğu durumlarda dışlayıcı bir ittifak stratejisi haline dönüşebiliyor. Bu nedenle de dini gruplar kıt kaynaklardan pay alabilmek için diğer grupları dışlayan, ama sisteme katılan ve sistemi dönüştüren bir strateji olarak kliantalist ilişkiler sistemini kullanıyor, bu ilişkiler ağını yeni bağlamlarda yeniden üretiyor. Bir başka deyişle İslami ve dinsel bir yanı olmayan ve daha çok dünyevi diyebileceğimiz bu ilişkiler sistemi, kendini dinsel bir formda üretiyor.